

Osmanlı Döneminde Mısır'da Hukukî Modernleşme (XIX. Yüzyıl)

Ayhan Ceylan*

Egypt was one of the most important Ottoman provinces. Egypt, as in other Ottoman geography has maintained the traditional structure during the Ottoman period prior to the nineteenth century. From the beginning of this century, Egypt was under the influence of modernization. Modernization also manifested itself in the legal dimension. By the establishment of various councils, especially beginning from the period of Mehmed Ali Pasha, it is possible to observe this modernization in legal system. Different courts were established. In addition to the traditional sharia courts, mixed courts were formed. Egypt was also faced with modernization in the making law. Although Egypt was a province of the Ottoman Empire, Egyptian legal reform continued to follow its own course, independent of the central Ottoman government. Administrative system was also received its share from modernization This essay aims to examine the basis of modernization in legislative, administrative and judicial areas in the XIX. century Ottoman Egypt.

Keywords: Egyptian Legal History, Tanzimat in Egypt, Tanzimat, Kanunname-i Humayun, Modernization

Giriş

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti ve ona bağlı eyaletlerde hukukî yapı, uygulanan hukuk kuralları ve adlî kurumlar açısından klasik şeklini korumuş, köklü bir değişime uğramamıştır. Hakim hukuk sistemi olan İslam hukuku, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren kuruluş ve işleyiş şekli çok fazla değişmemiş mahkemeler tarafından klasik yorumuna uygun olarak uygulanmıştır. Yine aynı dönemde, padişah, şer'î hukukun kendisine tanıdığı yetkiyle bazı düzenlemeler yapmış ve örfî hukuk olarak isimlendirilen alanda emir, ferman ve 1525 yılında yayınlanan Mısır Kanunnâmesi örneğinde olduğu gibi kanunnâmeler yayınlamış, bu kanunnâmelerin uygulanışı ve uygulayan müesseseler bakımından da XIX. yüzyıla kadar temel bir değişiklik olmamıştır¹.

Gittikçe artan askerî yenilgiler, XVIII. yüzyılla birlikte ister istemez Osmanlı Devletini Batı'ya yöneltmiştir. Batı ile askerî alanda başlayan ilişkiler, XIX. yüzyılda, ekonomik, sosyal, kültürel, siyasî ve hukukî alanlara yansıyan etkileşim, değişim ve dönüşüm sürecini de beraberinde getirmiştir. İç ve dış dinamiklerin harekete geçirdiği bu değişim ve dönüşüm süreci, Osmanlı-Türk coğrafyasında ıslahat, tanzimat, reform, terakki, çağdaşlaşma, batılılaşma veya modernleşme gibi kavramlarla ifade

* Doç. Dr. Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

1 Mehmet Akif Aydın, Türk Hukuk Tarihi, Genişletilmiş 5. baskı, İstanbul 2005, s. 447.

edilmiştir. Şüphesiz bu dönüşümde, Batılı bir gerçeklik olarak paradigma değişimine yol açan modernizmin önemi vurgulanmalıdır. Pek çok alan yanı sıra modernizm, hukukî yapıda da etkisini göstermiştir. XIX. yüzyılda Mısır, stratejik konumunun da etkisiyle en önemli Osmanlı vilayetlerinden biri olarak bu süreçten geri kalmamıştır. Batı'dan alınan düşünce, kural ve kurumlar, arka planlarında yer alan modernizm bünyesindeki değerleri de esasında beraberinde taşımışlardır. Osmanlı-İslam coğrafyasında öteden beri süregelen gelenekten tamamen farklı değerleri temsilen modern Batılı unsurlar; bir "ıslah" edici olarak, yan yana yer aldıkları geleneksel yapıları, kısa süre sonra, Batılı devletlerden gelen baskıların da etkisiyle "değiştirici ve dönüştürücü" bir rol oynamışlardır. Mısır örneğinde olduğu üzere, siyasî ve hukukî modernleşme, seküler boyutu dolayısıyla, zamanla, geleneksel veya dinî anlayış ve kurumları daraltıcı veya etkisizleştirici bir tablo ortaya çıkarmıştır.

Modernizmin Osmanlı coğrafyasına giriş şekli de dikkate değer bir mahiyet gösterir. Modernizm fikri, tamamen farklı kültürün/değerlerin hakim olduğu bu coğrafyaya bilinçli bir şekilde taşınmamıştır: Batılı düşünce, kural ve kurumların arka planında nüfuz etmiş, zamanla, kendiliğinden veya baskıyla kendi değerleriyle muvafık olan kural ve kurumları oluşturmaya başlamıştır.

Mısır örneğini ele alan bu çalışmada hukukî modernleşme kanunlaştırma, merkezî idare ve uyumsuzlukların çözüme bağlandığı yargı alanında olmak üzere üç yönden incelenmeye çalışılmıştır.

I- Hukukî Modernleşmeyi Hazırlayan Etkenler

1. İç Dinamik: Islahat Zorunluluğu

1517'de başlayan Osmanlı egemenliğini müteakip Mısır'da istikrar dönemi uzun sürmemiştir. Memlûklü güçlerinin birbirleriyle ve eyaletteki Osmanlı otoritesini temsil eden kuvvetlerle çekişmeleri, ardından Memlûklü beylerinin eyalette fiilî üstünlüğü ele geçirdiği zaman dilimi esnasında ortaya çıkan isyan ve kargaşalar, Mısır'da merkezî otorite kurulamamasına sebebiyet verdiği gibi, ekonomik, sosyal ve hukukî açıdan bozulmayı da beraberinde getirmiştir. Uzun yılların birikimi bu olumsuz tablo ıslahatı zorunlu kılmıştır². Fransız işgali sonrası valiler tarafından bazı ıslahat çalışmaları yapılmıştır. Ancak bunlar bekleneni verememiştir³. Vali olarak atanması sonrasında Mehmed Ali Paşa, rakiplerini bertaraf etmenin sağladığı güçlü konumla ıslahat için harekete geçmiştir. Yönetimini fiilen ve hukuken yerleştirmek amacıyla olan Paşa'nın önceliği, modern ve güçlü bir ordu kurmak ve sıkı bir merkezî idare oluşturmak üzerinde yoğunlaşmıştır. Askerî sahada başlayan yenilikler, ihtiyaç duyulan diğer alanlarda da kendini göstermeye başlamış, kısa süre içerisinde, eğitim, tarım ve sanayiye de kapsamına almıştır⁴.

2 Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, XVI. Asırda Mısır Eyaleti, İstanbul 1990, s. 91-101; Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798*, Princeton 1962, s. 3-10; Jane Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy, İstanbul 2002, s. 37-50.

3 Atilla Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, İstanbul 1998, s. 20-27.

4 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İstanbul 2006, s. 85 vd.

Islahata duyulan gereklilik hukukî sahada da etkili bir şekilde kendini hissettirmiştir. Bu alandaki ıslahat zorunluluğu, bir taraftan genel Osmanlı coğrafyasıyla ortak, diğer taraftan da Mısır'a has sebeplerden kaynaklanmaktadır. Her şeyden önce, eyalette merkezî bir yönetim oluştururken yeni kurallara gereklilik vardı. Dolayısıyla, gerek idarî birimleri kuracak ve düzenleyecek yönetmelik niteliğindeki "iç kurallara", gerekse hukukun belli alanlarında eksikliği hissedilen genel kanunî düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktaydı⁵. Bir eyalet olarak kural koyma gücü sınırlı da olsa, Mısır Kanunnâmesinden sonra eyalette kanunî düzenleme eksikliği hissedilir olmuştur. Kanunlaştırmaya başvurulması, hukukçulara aranan hukuk normunu bulmada kolaylık sağlamak ve hukuk kuralını daha basit şekilde ifade etmek ihtiyacıyla da ilgilidir. Özellikle, yeni gelişmelerin ortaya çıkardığı ve hukukçu olmayan üyelere de sahip meclis veya mahkemelerde yeni düzenlemelere gereklilik vardı.

Sanayi İnkılabının iktisadî yapının yanı sıra, sosyal ve hukukî yapıyı da etkilemesi kaçınılmazdı. Osmanlı Devleti geniş topraklarıyla bu etkiden uzak duramazdı. Batıyla artan sinâî ve ticarî hayat yeni ticarî ve ekonomik sorunları beraberinde getirmişti. Bir yandan bu alanların düzenlenmesi gerekmiş, öte yandan doğacak ihtilafları çözmek üzere ihtisas mahkemeleri niteliğinde yeni mahkemelere ihtiyaç hâsıl olmuştur. Ayrıca, tek kadılı ve tek dereceli klasik mahkeme teşkilatının artan dava sayısı ve çeşidi itibarıyla ihtiyacı karşılayamadığı da varsayılabilir. İhtisası gerektiren yargıda mevcut donanım eksikliği de, yeni bir adlî yapılanmaya zemin hazırlamıştır⁶.

İlk hukukî düzenlemelerde temel belirleyici, yukarıdan aşağıya doğru gelişen ve Mehmed Ali Paşa'nın şahsında şekillenen bir güçtü. Bununla birlikte, Batı'ya gidip gelen öğrencilerin ve Mısır'da modern okullarda yetişen çevrelerin, diğer alanlarda olduğu gibi, hukukî alanda da ıslahat yapılması yönünde etki oluşturdukları düşünülebilir⁷.

2- Merkezî Dinamik: Osmanlı Etkisi

Mısır meselesiyle ilgili karşılıklı müzakereler devam ederken, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanının uygulanmasına dair ferman Mısır'a gönderilir ve seçkin bir topluluk önünde resmen kıraat olunur. Mehmed Ali Paşa, 5 Ocak 1840'da Bâbîâlî'ye verdiği cevapta: "Fermada öngörülen temel ilkeleri Mısır'da çoktan hayata geçirdiğini, oldukça mesafe alındığını, ancak pek çok zorlukla karşılaştığından dolayı da beklediği sonucu henüz alamadığını" belirtir. Paşa, uyguladığı reformlarla

5 Mısır Ticaret Meclisi'nde üyelerin karşılaştıkları zorlukları aşmak ve görülmekte olan davalarda uygulanmak üzere umur-u ticarete dair olan mevzuatın Mısır'a irsali, konuyla alakalı olarak bu esnada İstanbul'da bulunan Mısır Ticaret Reisi'nin, İstanbul'da bulunacağı süre içerisinde Meclis-i Ticaret'e devam etmesine müsaade edilmesi Mısır Valisi tarafından Bâbîâlî'den talep olunmuştur (BOA. İ.MTZ.(05), 18/660, 24 Şevval 1273/17 Haziran 1857).

6 İ.MTZ.(05), 18/660; İ.MTZ.(05), 21/873, 17 Muharrem 1287/19 Nisan 1870. Osmanlı hukukundaki ıslahatlarla ilgili olarak öne sürülen genel sebeplerin Mısır için de önemli ölçüde geçerli olduğu söylenebilir. Bkz. Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 448-450; Mark S. W. Hoyle, "The Origins of the Mixed Courts of Egypt", *Arab Law Quarterly*, Vol. 1, No:2, 1986, s. 227.

7 İhsanoğlu, s. 333. Yurt dışına gönderilen öğrenci grubu içinde yer alan ve Mısır'da yenilik hareketinin öncüleri arasında sayılan Tahtâvî ve Paris'teki gözlemlerini anlattığı eseri için bkz. Rifâa Râfi et-Tahtâvî, *Tahlîsü'l-İbrîz fi Telhîsi Bâriz*, Bulak 1849. Eserin Türkçesi için bkz. Rifâa Râfi el-Tahtâvî, *Paris Gözlemleri*, haz. Cemil Çiftçi, İstanbul 1992.

özdeşlik temelinde Fermana yaklaşmakta, fakat “bir bütün olarak uygulanması” konusunu mahirce dikkatten kaçırmaktadır. Böylelikle, bir taraftan Bâbîâlî nazarında “ıslahatçı” kimliğini korumak isteyen Mehmed Ali Paşa, öte yandan, nüfûz ve yetki alanını daraltacağı düşüncesiyle Fermanın hayata geçirilmesi konusunu geçiştirmek amacındadır⁸.

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanının uygulanmasında başkente yakın ve iktidar denetimi kurulabilen eyaletlere öncelik tanımıştır⁹. Zamanla, Fermanın uygulanma kapsamına; Şam, Bağdat, Trablusgarb, Tunus ve Mısır gibi Arap halkın yaşadığı yerler de dahil edilmek istenir¹⁰. Tanzimat Fermanının yürürlüğe konulmasında özellikle Mustafa Reşid Paşa döneminde Bâbîâlî kararlı bir tutum takınmış, bazen baskı da yapmıştır. Bunda Tanzimat Fermanı ile ıslahatı tüm Osmanlı topraklarına yaymak kadar, Fermanı uygulamak vesilesiyle eyaletler üzerinde merkezî denetim ve kontrolü sağlamak amacı da vardır. Nitekim, Mehmed Ali Paşa ve Tunus valisi Ahmed Bey Fermanın resmen kıraatinde bu denetim ve kontrolü fark ederek Fermanı uygulamaya yanaşmamışlardır¹¹.

Mısır meselesini bir çözüme kavuşturmaya yönelik müzakereler sonucunda imzalanan Londra Antlaşması ve bu antlaşmaya istinaden yayımlanan 1841 tarihli veraset ve imtiyaz fermanı çerçevesinde, Mısır belirli şartlarla Mehmed Ali Paşa ve ailesinin uhdesine bırakılır. Bu fermandaki şartlardan biri de Tanzimat Fermanının Mısır’da uygulanmasıdır. Fermana düzenlendiğine göre, Tanzimat Fermanı ve Saltanat-ı Seniyye tarafından yürürlüğe konulmuş ve ileride konulacak olan tüm kanun ve nizamât eyaletin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak yürürlüğe konulacak, Osmanlı Devleti’nin yapacağı antlaşmalar Mısır’da da tatbik edilecektir¹². Nitekim, Tanzimat ve temel ilkelerinin “Kanunnâme-i Hümayun” adı altında 1852’de Mısır’da yürürlüğü kararlaştırılmıştır. Ancak, veraset ve imtiyaz fermanında Osmanlı Devleti’ne tanınan kanunlaştırma alanının çerçevesi, Kanunnâme-i Hümayun ile sınırlı gözükmemektedir.

8 Râgıb Râuf-Râuf Ahmed, *Mısır Meselesi*, İstanbul 1334, s. 16-17; Gabriel Baer, “Tanzimat in Egypt: The Penal Code”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 26, No.1, 1963, s. 30; A. D. Novıçev, “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları”, çev. Darhan Hıdıralı, *Tanzimat içinde*, Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanıoğlu, 2. baskı, Ankara 2006, s. 267-269.

9 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. baskı, Ankara 1997, s. 190; Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, 2. baskı, İstanbul 1996, s. 361 vd.

10 A.MKT.MVL., 80/69, 18 Zilkade 1272/21 Temmuz 1856; İ.MSM., 20/480, 7 Zilhicce 1262/26 Kasım 1846; A.AMD., 28/48, 3 Rebiülevvel 1267/6 Ocak 1851; İ.MTZ(05), 15/501, 19 Cemaziyelevvel 1268/11 Mart 1852; İ. MVL., 105/2330, 15 Şevval 1263/26 Eylül 1847; İ.MSM., 73/2108, 5 Cemaziyelevvel 1256/4 Ağustos 1840.

11 Ahmed bin Ebî’-d-Diyâf, *İthâfu Ehli’z-Zamân bi Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi’l-Emân*, c. I/1, Tûnis 1999, s. 39; Sevda Özkaya Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Yayınlanmamış doktora tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2007, s. 161.

12 Râuf-Ahmed, s. 21-26; İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, İstanbul 1972, s. 130.

Abbas Hilmi Paşa (1848-1854), Said Paşa (1854-1863) ve İsmail Paşa (1863-1879)'nın 1867'ye kadarki yönetimlerinde, hukukî düzenleme alanındaki Osmanlı etkisi kuvvetli bir şekilde varlığını korumuş gözükmektedir. 1867 yılında İsmail Paşa'ya verilen imtiyaz fermanı, hidivlere tanınan iç düzenleme yetkisini genişleten bir muhteva kazanmış, İsmail Paşa fermanında kendisine tanınan alanı fiilen daha da genişletmiştir. İsmail Paşa, 1873 tarihli diğer bir ferman ile de, Mehmed Ali Paşa'ya ve daha önce kendisine verilen fermanlarda yer alan tüm imtiyazların geçerliliğini te'yide muvaffak olmaktadır. Ayrıca, mülkî, mâlî, idarî ve diğer alanlarda Mısır hükümetinin menfaatleri gerektirdiği takdirde, lüzumlu gördüğü alanlarda kanunlar ve iç düzenlemeler yapmak yetkisine kavuşmakta, Osmanlı Devleti'nin antlaşma siyasetine aykırı olmadıkça yabancılarla sözleşme ve lüzum görürse dışarı ile istikraz (borçlanma) antlaşması yapmaya mezun kılınmaktadır. Mısır bu ferman ile, hukuken oldukça özerk bir konum elde etmiştir. Uygulamada, fermanın içeriği daha da genişletilmiştir. İsmail Paşa'nın 1879 yılında azliyle yerine geçen Tevfik Paşa (1879-1892)'ya verilen ferman; Devlet-i Aliye tebasından olan Mısır ahalisinin haklarında adil bir yönetim göstermek kaydıyla, Mısır'ın, mülkî, mâlî ve adlî işlerinin idaresi Mısır hidivine bırakılmış, bu kapsamda gerekli olan dâhilî nizamât yapma yetkisi tanınmıştır. Ayrıca, ferman ile, Devlet-i Aliyenin sözleşme siyasetine ve Mısır'daki hükümlerlik haklarına hâlel getirmemek şartıyla yabancılarla sözleşme yapmaya hidiv mezun kılınmıştır¹³.

1882'de başlayan İngiliz işgali sonrası, 1885 yılında İngiltere ile akdedilen sözleşme gereği; İngiltere ve Bâbîâlî Mısır'a iki komiser atayacak, bu iki komiser hidiv ile bilittifak Mısır'ın idaresinde ferman-ı hümayunlar çerçevesinde lüzum gördükleri tadilatı yapacaklardı. Bu kapsamda Gazi Muhtar Paşa Mısır'a fevkalade Osmanlı komiseri olarak atanmıştır. 1887 yılında İngiltere ile yapılan antlaşmada, Mısır'da yürürlükte olan fermanların sözleşme ile değiştirilmedikçe yürürlükte kalacağı hükme bağlanmıştır¹⁴.

1892'de Abbas Hilmi Paşa Mısır'a hidiv olarak atanır. Abbas Hilmi Paşa'ya verilen ferman, Tevfik Paşa'ya verilen fermandaki imtiyaz ve ruhsatları aynen ibka eder¹⁵. İngilizler, bu dönem, padişahın haklarının korunduğu iddiasında olsalar da fiilî durum farklı olmuştur. Nihayet 1914 yılında Mısır eyaleti üzerinde Osmanlı egemenliği son bulmuştur.

3- Dış Dinamik: Avrupa Etkisi ve Baskısı

Osmanlı Devleti önceden beri kapitülasyonlarla bölgede Batılılara ticarî ve hukukî imtiyazlar vermişti. Ticarî alanda gelişen Batılı üstünlüğü zamanla hukukî alana da yansımıştır. Batılılar ticarî ve hukukî alanda elde etmiş oldukları hakları teminat altına almak amacıyla hukukî belgelerde de tescil ettirmek istediler ve ticarî çıkarları dolayısıyla, hukukî, özellikle de ticarî mevzuatın Batıdan alınması yönünde baskı yaptılar. Bölgede ticarî üstünlüğü ele geçiren Avrupalılar, kendi tacirlerinin

13 Fermanlar için bkz. Y.E.E., 122/10; Râuf-Ahmed, s. 27 vd.

14 Râuf-Ahmed, s. 107 vd.

15 Y.E.E., 122/10.

alışık olduğu kurallar ve şartlarda ticaret yapmaya önem verdiler. Bu kapsamda, Mısır'ın da dahil olduğu Osmanlı coğrafyasında, konsolosluk ve ticaret mahkemele-
rinin Batılıların haklarının korunduğu mahkemelerin ilkleri olması ve Batı mevzuatından ilk etkilenmenin önce ticarî alanda gerçekleşmesi dikkat çekicidir.

Avrupalıların kendi vatandaşlarını ve gayrimüslimleri himaye arzusu da Mısır'da karma mahkemelerin kurulmasında etkili olmuş, Batılılar, bu mahkemelerde uygulanmak üzere kendi usullerine ve menfaatlerine uygun mevzuat yapılması için baskı yapmışlardır. Öte yandan, Batı'da ortaya çıkan Fransa eksenli kanunlaştırma hareketinin Osmanlı Devleti'ni ve Mısır'ı da zamanla etkilemesi kaçınılmaz olmuştur.

Tanzimat Fermanı sonrası Osmanlı coğrafyasında artan ve Batılılar lehine gelişen ticarî üstünlük, zamanla yönetimler üzerinde etki ve baskı yapmak şeklinde kendini göstermiştir. Özellikle İsmail Paşa'ya verilen imtiyaz fermanındaki geniş haklar, Paşa'nın Batı'ya yönelik şahsî eğilimi, eyalet üzerinde Batı etkisi için uygun bir zemin hazırlamıştır. Ancak özellikle Mısır'ın artan borçları yabancı güçlerin Mısır'ın içişlerine müdahaleleri için gerekli fırsatı vermiş, yönetim üzerinde gittikçe artan baskı Mısır'ın hukukî yapısını da şekillendirmeye başlamıştır¹⁶. Gittikçe yükselen borçların etkisiyle, eyaletin idaresi Fransız ve İngiliz kontrolüne geçmiş, artan Batı baskısı, Hey'et-i Nüzzâr içinde İngiliz ve Fransız bakan bulundurulmasını gerekli kılmış, yabancıların haklarını teminat altına alan mahkemeler kurulmuş, bu mahkemelerde uygulanmak üzere özellikle Fransa'dan kanunlar iktibas edilmiştir. Bu yıllarda, İmparatorluktaki diğer gailelerle meşgul olan Osmanlı Devleti eyalete yönelik bu girişimlere karşı protestoda bulunmuşsa da, fiilî bir müdahale yapamamıştır¹⁷.

Mısır'da yürürlüğe giren 1875 ve 1883 yıllarındaki kanunlar temelde Fransız etkisindedir. Ancak İngilizler de işgalin getirdiği güçle hukukî sisteme değişik şekillerde müdahalede bulunmaktan geri durmamışlardır. İngiliz yöneticiler, bazen kanun metinlerine, tesir ederek, bazen Adalet Bakanlığında bir danışman bulundurarak, bazen de Yerli Mahkemeye İngiliz hakimler atayarak bu müdahaleyi göstermişlerdir¹⁸.

16 Enid Hill, "Courts and the Administration of Justice in the Modern Era", **The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present**, ed. Nelly Hanna, Cairo 1995, s. 100-102.

17 Hidiv İsmail Paşa bu sırada, 1864, 1865, 1867 istikrazlarına ilaveten 1868'de de önemli bir istikraz yaparak Said Paşa'dan kalan 3-4 milyon lira borcu 24 milyon liraya çıkarır. Said Paşa'nın vefatında 3-4 milyon lira olan eyaletin borcu, İsmail Paşa'nın son aldığı ve istikraz serbestliği sağlayan fermanların rahatlığı ile 100 milyona ulaşır. 1877'de Mısır'ın geliri 9.5 milyon iken, faiz borç yekunu 7.5 milyona varır. 1876'da, borçları ödemekte zorlanılır. İngiliz, İtalyan ve Fransız üç komiserden mürekkep bir Duyûn-u Umûmiye Sandığı kurulur ve eyaletin gelirlerinin bir kısmı Sandığa bırakılır. 1876 yılı sonlarına doğru yayınlanan bir Kararnâme ile Duyûn-u Umûmiye Sandığı daimi bir şekle dönüşür. Biri Fransız, diğeri İngiliz, iki genel müfettiş tayin olunur. Biri gelirleri, diğeri hazine hesabını incelemekle yükümlü bu müfettişlerin görevi resmen istişarî nitelikte olsa da, gerçekte, Mısır'ın malî işleri bahane gösterilerek idaresi sıkı bir denetim altına alınır (Râuf-Ahmed, s. 38, 47-48).

18 J. N. D. Anderson, "Law Reform in Egypt: 1850-1950", **Political and Social Change in Modern Egypt**, ed. P. M. Holt, London 1968, s. 220-221.

4- Hukukî Modernleşmede Etkenlerin Değerlendirilmesi

Hukukî yapıyı şekillendirmede asıl ve hakim rol; Mısır'daki iç dinamiklere mi, merkezdeki Osmanlı Devleti'ne mi, yoksa Avrupa'ya mı aitti?

Mehmed Ali Paşa inisiyatif sahibi bir şahsiyetti ve yeniliklerin itici gücü şahsında toplanmıştı. Diğer alanlarda olduğu gibi hukukî ıslahat yaparken de, Mısır'ın yapısına uygun gördüğü Osmanlı ve Batılı örneklerle başvurmaktan kaçınmamıştır. Paşa'nın Osmanlı-İslam geleneğiyle, Batılı uygulamaları birleştirerek bir senteze yöneldiği söylenebilir¹⁹. Paşa sonrasında gelen valiler ve hidivler döneminde, hukukî yapının şekillenmesinde iç dinamiğin rolünün ve sentezci bakışın belirleyiciliğinin Batı lehine azalmaya başladığı görülür.

Valilere verilen veraset ve imtiyaz fermanlarındaki şartların bir gereği olarak Tanzimat Fermanı ve Osmanlı kanunlarının 1852 yılında yürürlüğe konması, Osmanlı hukuk modelini eyalet üzerinde etkili kılmaya başlar. Bu etki, 1875 yılındaki Muhtelit (Karma) Mahkemelerin kurulması ve Batıdan alınan kanunlar nedeniyle azalmakla birlikte, 1883 yılındaki Mehakimü'l-Ehliyye (Yerli Mahkemeler) ve orada uygulanacak kanunların kabulüne kadar sürer. Böylece, 1875 yılıyla birlikte ivme kazanıp 1883 yılından itibaren baskın olarak kendini gösteren hukukî yapı, Avrupa modeli çerçevesinde şekillenir.

II- Yönelindiği Alanlar İtibariyle Mısır'da Hukukî Modernleşme

Mehmed Ali Paşa dönemi ile birlikte başlayan hukukî modernleşme, evvelce de değinildiği gibi, üç başlık altında incelenebilir: Merkezî yapıda modernleşme, kanunlaştırma alanında modernleşme ve yargı alanında modernleşme. Ancak burada, fonksiyonlar ayrılmış ve belirli kurullar elinde toplanmış değildir. Kurulların birden fazla fonksiyonu icra ettikleri görülebilmekte, aynı kurulda yasama, yürütme hatta bazen yargı yetkisi toplanabilmektedir.

I. Merkezî Yönetim

Mehmed Ali Paşa valiliği üstlendiğinde (1805) eyaletteki yönetim, temelde 1525 Mısır Kanunnâmesi ile belirlenen çerçeveye tâbidir. Buna göre, Mısır'ın idaresi, Osmanlı merkez yönetimi tarafından belirlenen ve "beylerbeyi" veya "emirü'l-ümerâ" adı verilen bir yönetici tarafından yürütülmektedir. Hukuken, aynı zamanda halife olan padişaha vekaleten görev yapan beylerbeyinin idarî, malî, askerî ve

19 İhsanoğlu, s. XVIII-XIX; Khalid Fahmy-Rudolf Peters, "The Legal History of Ottoman Egypt: (Introduction), *Islamic Law and Society*, Vol. 6, No.2, 1999, s. 132. Paşa'nın hukukî alanda Osmanlı ve Batılı örneklerle başvururken Mısır'ın yapısına ve şartlarına uygunluğa ayrı bir önem verdiği görülmektedir. Nitekim, görüşlerine müracaat ettiği bir Fransız danışmanın bütçe ve malî düzenlemelerle ilgili tekliflerine olumlu bakarken, Fransız modeli esas alınarak iki meclisli bir parlamento yapısı oluşturulmasına ilişkin önerisini Mısır'ın yapısına uygun bulmayarak reddetmiştir (Raouf Abbas Hamed, "The Siyasatname and the Institutionalization of Central Administration Under Muhammad Ali", *The State and its Servants*, ed. Nelly Hanna, Cairo 1995, s. 84-85). Aynı tavır, Osmanlı Tanzimatı'nın Mısır'da uygulanması esnasında da gösterilmiş, Mısır'ın yapısı ve konumu göz önünde bulundurulmuştur.

adlî görevleri bulunmaktadır. Bu görevler, beylerbeyi ve onun nezaretinde çalışan bir divan ve onun üyeleri tarafından görülmektedir. Klasik dönemde beylerbeyinin şahsında ve divanında toplanan; kural koyma, yürütme ve bazı yargılama yetkileri, yeni dönemde artık kurumlaşmaya yönelen yapılar eliyle yerine getirilmeye başlanacaktır.

Vali olmasıyla birlikte Mehmed Ali Paşa da eyalette yönetimi şahsında toplar. Paşa'nın yönetimi tek kişinin yönetimine dayalı mutlak bir yönetim tarzı görünümündedir. Bununla birlikte, Paşa'nın yönetim anlayışı, kendisinden önceki dönemden farklı olarak, bir düzene dayanmakta ve ıslah fikrine açıktır. Bu kapsamda, şahsında toplanan eyalet idaresi, çeşitli alanlarda oluşturduğu istişareye dayalı divanlar ve meclisler dolayısıyla nispeten yumuşamıştır. Paşa, karar vermeden önce bu meclislere veya divanlara danışmaktadır. Bu danışma kurullarından bir kısmının zamanla karar organı olmaya doğru bir evrim geçirdiği görülmektedir²⁰.

A. Merkezî İdare

a. Divan-ı Âlî (Meclis-i Âlî)

Daha önceki beylerbeyi divanının bu yapının temelini oluşturduğu söylenebilir. Ancak Mehmed Ali Paşa, bu divanı ıslah ederek şartlara göre yeniden yapılandırmıştır. 1824 ile 1837 yılları arasında işlev gören bu kurul, zaman içerisinde; Divan-ı Âlî, Meclis-i Âlî veya Divan-ı Hıdivî gibi isimlerle adlandırılmıştır. Kalede kurulu bu meclisin üyeleri, yürürlüğe girmeden önce yönetimle ilgili işleri müzakere etmektedir. Paşa'nın vekili veya yardımcısı konumunda olan Kethüda Bey, divan başkanıdır. Hükümet işlerinde geniş bir yetkisi olan Kethüda Bey, adeta başbakan gibidir. Zamanla duyulan ihtiyaç çerçevesinde, hükümet işlerini görmek üzere Divan-ı Âlî için alt ihtisas divanları veya meclisleri oluşturulmuştur. Her divanın "nazır" olarak isimlendirilen ve adeta bakan mesabesinde olan bir başkanı bulunmaktadır. Bu divanlar şunlardır: Divanü'l-Harbiye (Divanü'l-Cihadiye), Divanü'l-Bahriye, Divanü'l-Ticaret ve Ş-uûnü'l-Hâriciye, Divanü'l-Medâris (Maarifü'l-Umumiye), Divanü'l-Ebniye ve Divan-ı Eşgâl. 1825 yılında Meclisin yetkisini ve çalışma esaslarını düzenleyen bir layiha yayınlanmıştır. Meclisin yapısı zamanla değişikliğe uğramıştır. Başlangıçta 24 kişiden oluşan Meclisin üye sayısı, zamanla 48 kişiye ulaşmıştır. Meclisin yapısı; divan nazırları, daire başkanları, Şeyhülezhherin seçtiği ulemadan iki kişi, başkent büyük tüccarlarının seçtiği iki tüccar, hesap alanında uzman iki kişi ve Mısır'daki müdüriyetlerin her birinden ahali tarafından seçilen iki kişiden meydana gelmektedir. Meclis başkanlığına, Fransa'ya gönderilen ilk ilmi hey'et mezunlarından olup idare ve hukuk eğitimi alan Abdi Şükrü Bey getirilir. Daha önceki düzensiz ve kargaşa halindeki yönetime nispetle bu meclis veya divanlar eyalette düzenli bir yönetime doğru ilk adımları oluşturmuştur²¹.

20 Abdurrahman Râfiî, *Asru Muhammed Ali, et-tab'atü'l-hâmise*, Kahire 1989, s. 515; Nâsır el-Ensârî, *el-Mücmel fî Tarihi Mısır en-Nizâmi's-Siyâsiyye ve'l-Idâriyye*, Kahire 1993, s. 242.

21 Râfiî, s. 515-517; Ensârî, s. 242-243; "Meclisü'l-Âlî", <http://www.parliament.gov.eg/EPA/ar/Levels.jsp?Levelid=81&levelno=3&parentlevel=22>, 12, 11.2007.

b. 1837 Siyasetnâmesiyle Oluşturulan Yönetim

Bu düzenlemede vali, idarenin başı olarak yegâne karar alıcı olma konumunu muhafaza etmiştir. Ona yardımcı olmak üzere bir şûra hey'eti bulunmaktadır. Yönetim fonksiyonu yedi divana dağıtılmıştır: Hidiv Divanı, İradât Divanı, Cihâdiye Divanı, Bahriye Divanı, Medâris Divanı, Umûr-ı Efrenciye ve Ticaret-i Mısriye Divanı ve Fabrikât Divanı.

Hidiv Divanı hükümetle ilgili genel işlere bakmakta; malî işler, sağlık, vakıflar, ulaşım ve ticaret yanında, bazı suçlarda yargı yetkisi kullanmakta, ayrıca, Tüccar Meclisi ve Avrupa Tüccar Meclisi gibi ticarî mahkeme olarak kurulan meclislerle de ilgilenmektedir. Hidiv Divanı'na, malî idare, iç ticaret ve merkez ve taşra idaresinin kontrolü verilmek suretiyle merkezî idarenin en önemli yapısı kılınmıştır. Yargı fonksiyonuna da sahiptir. Mehmed Ali Paşa, Hidiv Divanı'nın yetkisinde toplanan önemli fonksiyonlar dolayısıyla valilerin hâiz olduğu geleneksel yetkileri elinde bulundurmakta, bu arada taşra bölgelerindeki idarî yönetimi de kontrol altına almaktadır. Tüm bu yetkilerle, kendisinden önceki yöneticilerden daha fazla kişisel otoriteye sahip olmaktadır.

İradât Divanı Mısır, Girit Adası, Hicaz ve Sudan gibi yerlerin hesaplarına, Kahire ve İskenderiye'nin gümrük gelirlerine bakmaktaydı. Cihâdiye Divanı, askerî işlerden sorumluydu. Bahriye Divanı, donanmayla; Medâris Divanı, okullar, kütüphaneler, Bulak Matbaası ve Vekâyiü'l-Mısriye gibi eğitim ve kültürle ilgili konu ve kurumlarla ilgilenmekteydi. Umûr-ı Efrenciye ve Ticaret-i Mısriye Divanı, diplomatik fonksiyona sahip olmayıp yabancılarla ticaretten sorumluydu. Fabrikât Divanı, fabrikalardan sorumluydu.

Siyasetname ile oluşturulan yeni yapı, aşırı merkezî yönetimin ağırlaştırdığı malî zorluklar ve idarenin verimsizliği nedenleriyle sorunları çözümede başarılı olamadı. 1840'lı yıllarda Mehmed Ali Paşa, daha iyi bir yönetimin tek yolu olarak düşündüğü merkezî idare üzerindeki kontrolünü daha da arttırdı. Bu arada, idarî görevlilerin ücretleri düzenli ödenemedi. Biriken ödemeleri yapmak için insanlara baskı ve hukuksuz muamelede bulunuldu. Ancak, Siyasetname tarafından oluşturulan merkezî idare, zamanla, bu idarî birimlerin yapısında, isimlerinde ve fonksiyonlarında değişimler geçirmek suretiyle 1878'deki bakanlık sisteminin takdimine kadar yönetim mekanizmasının temeli olmaya devam etti²².

c. Bakanlar Kurulu: Hey'et-i Nüzzâr

Hidiv İsmail Paşa döneminde yabancıların müdahaleleri önemli boyutlara ulaşmış ve siyasî güç ve inisiyatif Hidiv üzerinde baskı uygulayan konsoloslara geçmiş tir. **Hey'et-i Nüzzâr** (Nazırlar Hey'eti veya "Bakanlar Kurulu"), Hidiv İsmail tarafından Mısır'ın borç meselesini tahkik etmek üzere tesis edilen bir araştırma komisyonu sonrasında kurulmuştur. 1878 yılında bir Hidivlik Kararı ile kurulan bu hey'etle,

22 Siyasetnâme için bkz. Hamed, s. 79-85; Râfîf, s. 522; Ensârî, s. 243-244; Nelly Hanna, "Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present: An Introduction", **The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present**, ed. Nelly Hanna, Cairo 1995, s. 9.

Hidiv, Avrupa benzeri bir idarî yapı oluşturmak istemekteydi. Nubar Paşa'nın hem başkanlığını, hem de adalet ve dışişleri bakanlığını üstlendiği hükümet, beş bakanlıktan oluşmaktaydı: İçişleri, Harbiye, Maliye, Kamu İşleri ile Vakıf ve Eğitim Bakanlıkları. İngiltere'nin tavsiyesiyle tayin olunmuş olan müfettiş Wilson Maliye, Fransız müfettiş ise Nafia Nezaretlerini üstlenerek Hey'et-i Nüzzâr'a dahil oldular. Bu yapı, esas olarak Batılı güçlerin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bakanlık sisteminin oluşturulması, dolayısıyla hidivin şahsından ayrı böyle bir yapının varlığı, hidivin yönetimdeki etkinliğini zayıflatmıştır. Hükümet, Batılıların önce malî sonra da siyasî kontrolü altına girmiştir. Zamanla Kurulun yapısı çeşitli faktörlerin etkisiyle değişmiştir. Hey'et-i Nüzzâr'ın, 1882'de başlayan İngiliz işgalinden 1923'e kadarki dönemde, uygulamada, Mısır'daki İngiltere temsilcisine karşı sorumlu olduğu görülmüştür²³.

B. Danışma Kurulları

a. Meclis-i Meşveret

1829 yılında teşkil olunan Meclis-i Meşveret, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa başkanlığında, önde gelen hükümet görevlilerinden, ulemâ ve ayândan oluşmaktadır. Mısır'da halen mevcut Şurâ Meclisinin çekirdeği olarak kabul edilen Meclis; 33'ü ulemâ ve ileri gelen hükümet görevlisi, 24'ü taşradaki memur ve 99'u Mısır ayânından olmak üzere çeşitli tabakaların temsil edildiği 156 azadan teşkil olunmuştur. Vekâyiü'l-Mısriye'de yayınlanan kararlarından anlaşıldığı kadarıyla Meclis idare, eğitim, çalışma hayatı yanında, rüşvet ve gasp gibi suçlarla ilgili kamu görevlilerinin yargılanması ve cezalandırılmasına yönelik yargısal kararlar da almaktadır. Kararlarının çoğunluğu, orada görev yapan üyelerin tekliflerine dayanmaktadır²⁴.

b. Meclis-i Husûsi ve Meclis-i Umûmi

1837 yılı sonunda Mehmed Ali Paşa, üç meclis oluşturdu. Bunların en önemlisi, Meclis-i Husûsi idi. Önemli hükümet işlerine bakmak, kanun ve layihalar yayınlamak yetkisini haiz olan Meclise, İbrahim Paşa başkanlık etmekteydi. Diğer iki meclis, Meclis-i Umûmi olarak adlandırılmaktaydı. Bunlardan birisi, haftada iki kez toplanmakta ve kendisine havale edilen hükümet işlerine bakmaktaydı. Kararlarını, Meclis-i Husûsiye gönderir, bu Meclis tarafından onay verildiğinde, Paşa'ya sunulurdu. O da onayladığında karar yürürlüğe girerdi. İskenderiye'de bulunan diğer Meclis-i Umûmi, kendisine havale edilen işleri yerine getirmekteydi²⁵.

23 Râuf-Ahmed, s. 48-49; Hanna, s. 10; Younan Labib Rizk, "The Development of the Ministerial System in Egypt: 1878-1923", *The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present*, ed. Nelly Hanna, Cairo 1995, s. 88-92.

24 Râfiî, s. 516-522.

25 "Meclisü'l-Meşveret", <http://www.parliament.gov.eg/EPA/ar/Levels.jsp?levelid=82&levelno=3&parentlevel=2,2,13.11>. 2007; Râfiî, s. 523-524; Şinasi Altundağ, "Mehmed Ali Paşa, İA, c. 7, s. 577.

c. Meclisi Şûra en-Nüvvâb

Hidiv İsmail döneminde, 1866 yılında, istişarî bir nitelikte olmak şartıyla kuruldu. Kurulmasına ilişkin Hidivlik Kararnamesi, Meclisin çalışma esaslarına ilişkin layiha da içermekteydi. Mısır'da parlamentoyu hazırlayıcı, temsilî yetkilere sahip bir meclis olarak kabul edilmektedir. 75 üyeden oluşan Meclis, büyük merkezlerde ayân, kalan müdüriyetlerde ise ileri gelenler tarafından seçilmekteydi. Görev süresi üç yıldır ve her sene iki ay toplanmaktaydı. 1866 ile 1879 arasında çalışan Meclis, eyaletin iç meselelerini müzakere ederek önerilerini Hidive sunmaktaydı. Zamanla, Meclisin yetkileri genişledi. Muhalif eğilimlerin çekirdekleri oluşmaya başladı. Basın da, halkın yasama ve denetim yetkisine sahip temsilî bir meclis kurulması yolundaki taleplerini destekleyerek dile getirdi. 1878 yılında Meclis-i Nüzâr kurulduğunda bu taleplerden bir kısmı Meclise yetki olarak verildi²⁶.

d. Meclisü'n-Nüvvâb el-Mısırî

1881'de patlak veren Urâbî İsyanının talepleri arasında bir Temsilciler Meclisi oluşturulması da vardı. 1866 yılındaki Meclis-i Şûra Layihası çerçevesinde Şûra Meclisi seçimleri yapıldı. Meclisü'n-Nüvvâb el-Mısırî adlı yeni Meclis, 26 Kasım 1881'de açıldı. 7 Şubat 1882'de kabul edilen bir kanun ile vüzerâ, halk tarafından seçilen Temsilciler Meclisi önünde sorumlu kılındı. Meclisin, yasama yetkisi ve cevaplanmak üzere *vüzerâ*ya soru sorma hakkı vardı. Görev süresi 5 yıldır. Ancak bu uygulama uzun sürmedi. 1882'deki İngiliz işgali üzerine kanun yürürlükten kaldırıldı²⁷.

e. Meclisi Şûra el-Kavânîn

1883 yılında yayınlanan Kanunu'n-Nizâmî; Meclisi Şûra el-Kavânîn ve Cemiyetü'l-Umûmiyeden meydana gelen iki meclisli bir yapı öngörmekteydi. Bu kanun, idarî görevi olan Mecâlisü'l-Müdüriyât adlı bir meclis de oluşturmuştu. Bu meclis, Meclisü Şûra el-Kavânîn'in üyelerini seçmek yetkisine sahipti. Meclisü Şûra el-Kavânîn, 30 üyeden müteşekkil olup, 16'sı atanmış, 14'ü seçilmiş üyeydi. Meclisin görev süresi 6 yıldır. Cemiyetü'l-Umûmiye, 83 üyeden meydana gelmekteydi. Bunların, 46'sı seçilmiş, kalanı; Meclisü Şûra el-Kavânîn üyeleriyle, 7 vüzerâdan oluşmakta olup, bunlar makamlarından dolayı üyeydiler. Bu meclisler, 1883'den 1913 yılına kadar toplandılar²⁸.

26 "Meclisi Şûra en-Nüvvâb", <http://www.parliament.gov.eg/EPA/ar/Levels.jsp?levelid=83&levelno=3&parentlevel=22>, 13.11.2007.

27 "Meclisü'n-Nüvvâb el-Mısırî", <http://www.parliament.gov.eg/EPA/ar/Levels.jsp?levelid=84&levelno=3&parentlevel=22>, 13.11.2007.

28 Y.A.HUS., 172/75, 11 Rebiülevvel 1300/20 Ocak 1883; Râuf-Ahmed, s. 165; "Meclisi Şûra el-Kavânîn", <http://www.parliament.gov.eg/EPA/ar/Levels.jsp?levelid=85&levelno=3&parentlevel=22>, 13.11.2007.

f. Meclisü't-Teşrîf

Mısırlıları meşrûtiyet yönetimine alıştırmak üzere 1913 yılında kurulmuştur. Meclis, vüzerâ yanında seçilmiş ve atanmış üyelere oluşmaktadır. Seçilmiş üye sayısı 66, atanmış üye sayısı 17'dir. Üyelik süresi 6 yıldır²⁹.

2. Kanunlaştırma

Klasik dönemde Mısır'da uygulanan hukuk, diğer Osmanlı topraklarında olduğu gibi şer'î ve örfî hukuktur³⁰. Osmanlı Devleti, bir vilayeti haline gelmesi akabinde Mısır'da kendi sistemini hakim kılmaya çalışırken, Memlûklü idaresince uygulanan uygun gördüğü kanun ve uygulamaları devam ettirmiştir. Nitekim bu yaklaşım 1525 yılında İbrahim Paşa tarafından hazırlanan Mısır Kanunnâmesi ile hukuken tescil edilmiştir. Mısır Eyaleti, Mehmed Ali Paşa dönemine kadar, hukuken, genelde Osmanlı eyalet yönetiminin, özelde ise 1525 Mısır Kanunnâmesinin belirlediği şartlara tâbi olmuştur. Ancak, bu hukukî statünün uygulamada sürekli hakim olduğunu söylemek mümkün değildir.

A. Kanunnâme-i Hümayun Öncesi: Mehmed Ali Paşa ve Abbas Paşa Düzenlemeleri

Mehmed Ali Paşa dönemi ile birlikte ortaya çıkan ilk hukukî düzenlemeler, daha çok belli mesleklere veya şahıslara yönelik iç düzenleme, bir nevi yönetmelik görünümündedir. Bu kapsamda yer alan belli başlı düzenlemelerin ilki, tarım ürünleri ve tarım çalışanları ile ilgili hükümler içeren 1830 tarihli Layiha-i Siyaset el-Filâha'dır. Layiha'da öngörülen düzenlemelere uymamaları durumunda çiftçiler bazı cezâî müeyyidelerle çarptırılmaktadır. Yine bu kategoriye giren başka düzenlemelere de rastlanmaktadır³¹. Bunlar arasında, Hastahaneler Kanunnâmesi (1832-33), sağlıkla ilgili hükümler içeren Kâvânin es-Sihha (1835), mirî hizmette bulunan görevliler hakkında hükümler ihtiva eden ve cezâî müeyyideler öngören Kanun-i Siyasiye-i Mısıriye (1835) ve Kanun-i Ziraat-ı Mısıriye (1838-1839) sayılabilir. Bu metinlerin aynı zamanda Türkçe basıldıkları görülmektedir.

Bu dönemde genel, ayrıntılı ve hukukun belli bir alanına yönelik kanunlara da yer verilmiştir. Bu mahiyette görülebilecek ilk düzenleme 1837 yılında yürürlüğe giren ve "Siyasetnâme" olarak da bilinen kanundur. XIX. yüzyılın sonlarına kadar merkezî idarî yapıya şekil veren ve üç bölümden oluşan bu temel kanunun ilk bölümü, merkezî idare yapısı ve farklı birimler arasındaki koordinasyon hakkındadır. İkinci bölümü idarî çalışmalar, üçüncü bölümü ise, idarî suçlar dolayısıyla hükümet görevlilerine verilecek olan cezalarla ilgilidir³².

29 "el-Cemiyetü't-Teşrîfiyye", http://www.shoura.gov.eg/historical_background_ara.asp?menu=2, 13.11.2007; Râuf -Ahmed, s. 165.

30 Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", çev. Selahaddin Eroğlu, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, ter. ve der. Ferhat Koca, Ankara 2002, s. 46.

31 İhsanoğlu, s. 72; Serkiz Karakoç, "Kanun-i Siyasiye-i Mısıriye", *Külliyat-ı Kavanin*, 3772, 9 Zilkade 1250. Bu düzenlemelerin basılı oldukları anlaşılrsa da, yürürlükleri hakkında açık bir bilgiye rastlanmamaktadır.

32 Hamed, s. 79.

Bu türden genel kanunî düzenlemenin diğer bir örneği olan 1844 tarihli Ceza Kanunu (Kanunu'l-Müntehabât), 1830'dan itibaren yayınlanmış önceki kanunların hükümlerinin yanı sıra 1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanununun da önemli bir kısmının çevrildiği 1810 tarihli Fransız Ceza Kanununun pek çok maddesini içermektedir. Dönemin ve kategorisinin son örneği olan ve 1849 tarihinde yayınlanan Ceza Kanunu, önemli ölçüde bir önceki kanunun hükümlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır³³. Özellikle ceza hukukunda yoğunlaştığı görülen bu son düzenlemelerden hareketle, Mısır'ın, Osmanlı Devleti'ne karşı kanunlaştırma alanındaki önceliğinden ve üstünlüğünden bahsedilmiştir³⁴.

B. Tanzimat'ın Mısır'a Uyarlanması: Kanunnâme-i Hümayun (1852)

1847 yılında, Mehmed Ali Paşa, Fransızcadan tercüme ettirilmekte olan Ticaret Kanunnâmesinin çevrilen ve çevrilecek bölümlerinin birer suretinin kendisine gönderilmesini Bâbîâliden istemiştir³⁵. 1850'de çevirisi tamamlanarak yayınlanan Osmanlı Ticaret Kanunnâmesi Mısır'da ticarî uyumsuzluklarda uygulanmıştır³⁶. Yine 1850 yılında padişah fermanıyla Kahire ve İskenderiye'de kurulması kararlaştırılan ticaret meclisleri için Dersaadet Ticaret Mahkemesi Nizamnamesi Mısır'a gönderilmiştir³⁷. Ancak bahsi geçen bu Osmanlı düzenlemeleri, görüldüğü kadarıyla, Mısır'da 1841 tarihli fermanla yürürlüğü öngörülen Tanzimat Fermanı ve Osmanlı kanunlarının uygulaması kapsamında kabul edilmemiştir. Mehmed Ali Paşa, açıkça beyan etmese de, yetkilerini daraltacağı ve Osmanlı kontrolunu getireceği gerekçesiyle Osmanlı Tanzimat Fermanını ve kanunlarını döneminde tatbik etmemiştiğinden, Fermanın ve kanunların uygulanması, Abbas Paşa döneminde, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin birlikte çabalarıyla söz konusu olabilmıştır³⁸.

Kanunnâme-i Hümayun, Mısır'da Tanzimat'ın uygulanması kapsamında, 1852 yılında yürürlüğe konmuştur³⁹. Tanzimat Fermanı ve onda öngörülen can ve mal gü-

33 Rudolf Peters, "Islamic and Secular Criminal Law in Nineteenth Century Egypt: The Role and Function of the Qadi", *Islamic Law and Society*, Vol. 4, No.1 (1997), s. 73-74.

34 Baer, s. 29.

35 İ.MTZ.(05), 12/345, 29 Şevval 1263/10 Ekim 1847.

36 Jan Goldberg, "On the Origins of Majalis al-Tujjar in Mid-Nineteenth Century Egypt", *Islamic Law and Society*, Vol. 6, No. 2, s. 195, 196.

37 İ.MTZ.(05), 13/430, 15 Cemaziyevvel 1266/29 Mart 1850; HR. MKT., 32/47, 5 Cemaziyelahir 1266/18 Nisan 1850.

38 Baer, s. 30-33; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 2. baskı, Ankara 1985, s. 353; Özka-ya, s. 161.

39 Bir hatt-ı hümayunla Kanunnâme-i Hümayun'un Mısır'da yürürlüğünün kararlaştırılması 1852 yılına ve Abbas Paşa dönemine tekabül etmektedir (BOA. A.DVNS.MSR.MHM.d.015 (Mısır Mühimme Defteri 15). Oysa görebildiğimiz kadarıyla, Kanunnâme, Said Paşa döneminde ve 1854 Kasım ayı sonunda basılmıştır (Kanunnâme-i Hümayun, Bulak Matbaası, Kahire 1271, s. 53). Baer, Kanunnâme'nin 1854'te Said Paşa döneminde (Baer, s. 38); Peters ise, incelediği 1853 yılındaki mahkeme kayıtlarından hareketle, bu tarihten daha önce uygulamaya konulduğunu iddia etmektedir. 26 Şevval 1268/13 Ağustos 1852 tarihli 471 nolu Takvim-i Vekayi'de Mısır valisinin Tanzimat'ın uygulanmasına yönelik gayretinin memnuniyetle karşılandığı belirtilmektedir. Ayrıca bkz. İ.MTZ. (05), 15/501, 19 Cemaziyevvel 1268/11 Mart 1852; İ.MTZ. (05), 33/1895, 14 Ramazan 1268/2 Temmuz 1852.

venliği ile ırz ve namusun korunmasına ilişkin maddeleri esas alan Kanunnâme-i Hümayun, Devlet-i Aliyenin kavânin-i esasiyesini toplamakla birlikte, bazı maddeleri Mısır eyaletinin ihtiyaçları ve ahalisinin usul ve adetleri gözetilerek hazırlanmış, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de ve Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'da müzakere edilen metni padişahça onaylanmıştır⁴⁰. Zira, yayınlanmış olan 1841 tarihli Ferman gereğince Mısır valisi, kanun ve nizamları Mısır eyaletinin mizac ve tabiatına ve adalet ve hakkaniyete uygun olarak uygulama imtiyazı elde etmişti⁴¹.

Kanunnâmede, eyalette daha önce yayınlanarak yürürlüğe konulan çiftçilik ve ziraatle ilgili düzenlemeler kapsamında yer verilen suçlarla ilgili maddeler, Tanzimat ilkelere uygun olarak tadil edilmiştir. Kanunnâme-i Hümayun; Tanzimat Fermanı, Ceza Kanunu, Memur ve Müstahdemler Hakkında Talimat-ı Umûmiye, Umûr-ı Mülkiye ve Zabtiye Memurları, Şer'î Hakimler, Meclis Üyeleri ve Bölge Müdürleri ile Meclislerin Görevleri Hakkında düzenlemeler içermekte; ayrıca, Ziraat Nizamı, Kontrato Nizamı, Evkaf ve Ebniye Nizamına ilişkin hükümlere yer vermektedir. Ceza Kanununun ilk üç faslı, 1840 tarihli Osmanlı Ceza Kanunnâmesinin ihtiyaç ve zamana göre geliştirilmiş şekli olan 1851 tarihli Osmanlı Ceza Kanunnâmesinin hemen hemen aynısıdır. Ceza Kanununun son iki faslı ise, eyalette daha önce mer'î olan suç ve cezaların Tanzimat ve Kanunnâme-i Hümayun çerçevesinde tadil edilmesiyle oluşturulmuştur. Kanunnâme-i Hümayun kapsamında yer alan Ceza Kanunnâmesi dışındaki diğer düzenlemeler de, Osmanlı örneklerinin Mısır'a uyarlanmış şekilleridir⁴².

Abbas Hilmi Paşa döneminde valilerin kısas hakkına sahip olmaları Tanzimat-ı Hayriye ahkâmına aykırı görülmüş, Abbas Paşa tarafından bu hususa dair vuku bulan talebin red olunması üzerine ortaya çıkan ihtilaf yedi senelik bir müsaade-i muvakkate ile çözüme bağlanmıştır⁴³.

40 Kanunnâme-i Hümayun, s. 5-6, 52.

41 Mehmed Ali Paşa başlangıçta Fermanın bazı noktalarını kabulden imtina etmiştir. Bu kapsamda, Gülhane Hattı'nın can ve mal güvenliği ile ırz dokunulmazlığı esaslarının Mısır'da uygulanabileceği, ancak Tanzimat Fermanı ve Devlet-i Aliyenin tüm kanunlarının Mısır'da tatbikinin insanların tabiatlarının farklılığı cihetiyle mümkün olmadığı ve teferruatta valilerin serbest bırakılması gerektiği belirtilmiştir. Bu itirazlar müttefik devletlere de iletilmiş, bu devletler tarafından Babiali'ye verilen cevapta; "Mısır valilerine verilecek yetki ve imtiyazların padişahın hükümdarlık hakkına girip devletlerin yetkileri haricinde olmakla beraber, Mehmed Ali Paşa'nın itirazlarının nazar-ı itibara alınması" istenmiştir. Daha sonra durum müttefik devletler ile tekrar müzakere edilerek 2 Rebiülahir 1257/24 Mayıs 1841 tarihli yeni bir ferman yayınlanmıştır (Râuf-Ahmed, s. 22-26; Danişmend, s. 130).

42 Mesela, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Ahkâm-ı Mısıriyeye dönmüş, yerel idarî birimler Mısır'daki karşılıklarıyla ifade olunmuştur. Bu düzenlemelerin Osmanlıca asılları için bkz. Fahri Taş, *Tanzimat'tan Sonra Yayınlanan Kanun ve Nizâmnameler*, Yayınlanmamış çalışma, İstanbul 2000.

43 Kanunnâme-i Hümayun'un 2, 3 ve 4. maddeleri gereği şer'an kisasına hükmedilen katilin cezası, Dersaadet'e gönderilip padişah fermanı olmaksızın icra edilemeyecektir. Mısır Valisine gönderilen Emr-i Âli ile Kanunnâme-i Hümayun'un 12. maddesinde belirtildiği üzere, vereseşi olmayıp da davası devlete ait olan maktûlün katili, mahallinde şer'î muhakeme olup hükmü içeren ilam ve Meclis-i Ahkâm-ı Mısıriye mazbatasını Mısır valisi tarafından Dersaadet'e takdim edilip padişah tarafından gönderilecek tuğralı fermana göre gereği icra olunacaktır. Ancak vereseşi olan maktûlün katili hakkında tertip edilecek şer'î hükmün icrasına 1275 yılına kadar yani yedi yıl müddetle, Mısır valisi padişahın izinli ve ruhsatlı kılınmıştır. Hükm-i şer'înin icrasından sonra, ona dair ehl-i şer' tarafından verilmiş olan şer'î ilam ile ilmuhaberinin İstanbul'a gönderilmesi

1841 yılındaki veraset ve imtiyaz Fermanında, Tanzimat Fermanı yanı sıra uygulanacak kanunlardan bahsedilmesi dikkat çekicidir. Dolayısıyla, Tanzimat Fermanındaki ilkelerin uygulaması sadece 1852 tarihli Kanunnâme-i Hümayun'dan ibaret olmayıp yürürlüğe girebilecek diğer Osmanlı kanunlarına da işaret edilmektedir. Bu çerçevede 1857 yılında, Mısır Ticaret Meclisi'nde görevli üyelere yardımcı olmak üzere, İstanbul'da mer'î ticarî mevzuatın Mısır'a irsali talep edilmiştir⁴⁴. 1863 yılında, Kanunnâme kapsamında yürürlükte bulunan 1851 Ceza Kanununun yerini, 1858 tarihli yeni Osmanlı Ceza Kanunu almış, önceki ceza kanunu bünyesinde bulunan Mısır'a özgü maddeler, yeni kanuna dercedilmiştir⁴⁵. 1867 tarihli yabancıların toprak sahipliği ve 1869 tarihli madenler hakkındaki Osmanlı düzenlemeleri de Mısır'da uygulanmıştır⁴⁶.

Peters, Meclis-i Ahkâm kayıtlarına dayanarak, 1879 yılında dahi Kanunnâme-i Hümayun'un Mısır'da uygulandığına işaret etmektedir⁴⁷.

C. 1875 ve 1883 Kanunları

Osmanlı Devleti, imtiyaz fermanlarının bir gereği olarak, Mısır'da kurulacak Karma Mahkemelerde Osmanlı kanunlarının uygulanmasını istemiş⁴⁸, ancak başarılı olamamıştı. Bâbîâlidin, idarî, siyâsî ve hukukî açıdan bağımsız olmayı isteyen İsmail Paşa, imtiyaz fermanlarının kendisine tanıdığı özerklikten yararlanmıştı. Osmanlı ve yerli kanunlaştırma imkânları devreye sokulamayınca⁴⁹, Nubar Paşa, Mısır'da bulunan bir Fransız avukattan karma mahkemelerde uygulanmak üzere kanunlar hazırlamasını istemiştir. Fransa'dan etkilenerak Medeni Kanun, Ceza Kanunu, Ticaret Kanunu, Deniz Ticareti Kanunu, Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu ve Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu olmak üzere 6 kanun hazırlanmış ve 1875 yılında bu kanunlar yayınlanmıştır. Şuf'a, marazu'l-mevt (ölüm hastalığı), bazı satım ve kira akdi hükümleri şer'î hukuktan iktibas edilmiştir⁵⁰. 1875 Mısır Ceza Kanunu, önemli ölçüde Fransa mehzalı 1858 Osmanlı Ceza Kanununa dayanmaktadır⁵¹.

istenmiştir. Altıncı maddenin uygulamasında da yedi senelik bir istisnai uygulama öngörülmüştür. Râuf-Ahmed, s. 31.

44 İ.MTZ.(05), 18/660.

45 Baer, s. 45; Hoyle, s. 224. 1858 Osmanlı Ceza Kanunu için bkz. *Düstûr*, Mısır 1282, s. 2-62.

46 Anderson, s. 213. Bulak Matbaasında basılan eserler arasında, *Maaş Tertibnâmesi* gibi Türkçe yerli hukukî metinler olduğu gibi, 1859 tarihli *Kanunnâme-i Arazi* ve 1862-63 tarihli *Devlet-i Aliye-i Osmaniyyede Aşar ve Rusumat Nizamnamesi* gibi Osmanlı hukuk mevzuatının temel metinleri de bulunmaktadır. İhsanoğlu, s. 74.

47 Peters, s. 74. Fahmy, Kanunnâme'nin 1852'den 1882'deki İngiliz işgaline kadar ana ceza yasası olarak fonksiyon gördüğünü belirtiyor (Khaled Fahmy, "Justice, Law and Pain in Khedival Egypt", *Standing Trial: Law and the Person in the Middle East*, ed. Baudouin Dupret, London 2004, s. 100). Bu Kanunnâme'de önemli bir işlev gören Meclis-i Ahkâm'ın 1889'a kadar varlığından hareketle (Peters, s. 75), Kanunnâme-i Hümayun'un 1889'a kadar yürürlüğü varsayılabilir.

48 İ.MTZ.(05), 21/895, 12 Cemaziyelevvel 1289/18 temmuz 1872.

49 M. Akif Aydın, "Türk Hukuk Tarihiçiliği", *Türk Hukuk Tarihi Literatürü Dergisi*, c. 3, sy. 5, İstanbul 2005, s. 18-19.

50 Subhî Mahmasânî, *el-Evdaü't-Teşñiyye++ fi'd- Düvelî'l-Arabiye*, et-tab'atü'r-râbia, Beyrut 1981, s. 247, 258; Anderson, s. 216-217. Ceza Usul Kanunu, Mahmasânî'nin mezkûr eserinde Ceza İnfaz Kanunu; Deniz Ticareti Kanunu ise, Deniz Kanunu şeklinde yer almaktadır.

51 Baer, s. 45-47.

1883 yılında, Yerli Mahkemelerde uygulanmak üzere, 1875 yılında yürürlük kazanan kanunları örnek alan kanunlar kabul edildi. Fransa kaynaklı bu 6 kanundan, ticaret ve deniz ticaretiyle ilgili iki kanun 1875'deki muadilleriyle hemen hemen aynı; Ceza Kanunu ve Medeni Kanun ile Ceza ve Medeni Usul Kanunları ise 1875'dekilerden az da olsa farklılıklar taşımaktaydı. 1883 Medeni Kanunu, 1875'deki örneğine nispetle daha az yerli dayanak içermiş, şer'î hükümlere daha az yer vermiştir. 1904 yılında, Ceza Kanunu ve Ceza Usul Kanununda değişiklikler yapılmıştır. Bunlar da, 1883'deki örneklerinin genel hatlarını yansıtmışlardır⁵²

3. Yargı

Klasik dönem Mısır'da, uygulanan şer'î ve örfi hukuk çerçevesinde temel görevli mahkeme şer'î mahkeme olup, hukukî ihtilaflar merkez ve taşrada bulunan kadılar tarafından çözüme bağlanmaktadır. Bununla birlikte, yabancıların davaları ve adil bir yargılama gerçekleşeceğinden emin olunamayan bazı davalar, Beylerbeyi Divanı'na, ya da Divan-ı Hümayun'a havale edilmektedir⁵³.

Mehmed Ali ve halefleri zamanında da yargı yetkisi, kural olarak, genel görevli mahkeme olan kadı başkanlığındaki şer'î mahkeme tarafından kullanılmakla birlikte, zamanla yapılan ıslahatlarla yargı yetkisi kullanan diğer kurullar ve mahkemeler de ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıl boyunca Mısır'da, Osmanlı merkezinde olduğu gibi, yargı yetkisi kullanan, özellikle ceza ve bazen de ticaret kanunlarını uygulamak üzere oluşturulan kurullar, yürütmenin bir parçası olma konumları vurgulanmak üzere mahkeme yerine çoğunlukla "meclis" ismiyle anıldılar. Kadroları da yöneticiler tarafından oluşturuldu⁵⁴.

Görev ve yetkileri zaman içerisinde değişmekle birlikte, Mısır'da yargı yetkisi kullanan çeşitli mahkemeler bulunmaktadır: Şer'î Mahkemeler, Konsolosluk Mahkemeleri, Ticaret Mahkemeleri, Karma (Muhtelit) Mahkemeler, Ehliye (Yerli) Mahkemeleri ve Yargı Meclisleri⁵⁵.

A. Şer'î Yargı

Mısır'da Osmanlı hakimiyetiyle birlikte, Hanefî mezhebine mensup olmak üzere, merkez Kahire ve kaza kadıları İstanbul'dan gönderilmiştir. Eyalet yönetimindeki değişim ile beraber, kaza kadıları Mısır'a bizzat gitmeyerek yerlerine uygun gördükleri naipleri tayin etmeye başlamışlardır. Said Paşa, kaza naiplerini Mısır'dan atayarak, kadıların aidatını Dersaadet'e göndermiştir. İsmail Paşa da, bu usulü devam ettirmiştir. İsmail Paşa'nın Bâbîâlidedeki girişimleri sonucu, Mahmud Nedim Paşa zamanında, ferman-ı âlî ile Kahire'ye tayin olan mevleviyet kadıları da kaza kadıları

52 Anderson, s. 219-221. Mısır Fevkalade Komiseri Ahmed Muhtar Paşa, Mehâkim-i Ehliye'deki mer'î kanunların, Mısır'ın, ahlak, âdet ve diyanetiyle uyuşmadığını ve halkın bu kanunlardan şikâyet ettiğini belirtmektedir. Y.A.HUS., 198/83, 28 Rebiülahir 1304/24 Ocak 1887.

53 Mahmud, s. 246-259.

54 Peters, s. 75.

55 Y.E.E., 123/3, 18 Zilkade 1306/16 Temmuz 1889.

gibi naiplik şekline dönüşmüştür. Ancak, daha sonra Kahire'de bulunan Mısır kadısı tekrar İstanbul'dan gönderilmeye başlanmıştır⁵⁶.

Mehmed Ali Paşa dönemi ve sonrasında yapılan adlî islahatlara rağmen, şer'î mahkeme yargı yetkisini kullanan genel görevli mahkeme olma özelliğini korudu. Ancak, zaman içerisinde yeni kanunların yayınlanması, yargı meclisleri, Mehakimü'l-Ehliye ve Mehakimü'l-Muhtelite gibi yargı yetkisi kullanan diğer yapıların oluşturulması neticesinde şer'î yargının yetkisi ve şer'î hükümlerin uygulanırlığı tedricî olarak sınırlandı ve ahvâl-i şahsiye ile sınırlı kaldı. Böylece, velâyet, vesâyet ve hacr gibi konulara bakmak Mehakimü'l-Hisbiye'nin sorumluluğuna, katl davaları ceza mahkemelerine, diğer meseleler normal nizâmî mahkemelerin yetkisine devredildi. Mısır'da gayrimüslim topluluklarla ilgili düzenlemeler yapılarak, ahvâl-i şahsiye alanında özel kanunlarına ve kendi millet meclislerine tâbi kılındılar⁵⁷.

1880, 1897 ve 1910 yıllarında şer'î mahkemelere yönelik kanunî düzenlemeler yapıldı. 1880 tarihli kanun, hakimlerin atanması ve görevleri, hakimlerin ve diğer görevlilerin disiplini ve mahkemelerin örgütlenmesine ilişkin hükümler ihtiva etmekteydi Kanun, şer'î mahkemelerin yetkisini, ahvâl-i şahsiye ve katl davaları ile sınırlamıştı. 1897 yılındaki düzenleme ile, şer'î mahkemelerinde; cüziye, ibtidaiye ve ulyâ olmak üzere üç derece kabul edildi. 1910 tarihli kanun ile bir önceki kanunda değişiklikler yapıldı. Bu üç düzenleme sonucunda, şer'î mahkemelerin derecelendirilmesi ve yetkileri tam olarak belirlenmiş oldu⁵⁸.

İslam hukukuna uygun olarak Osmanlı hukuku uygulamasında uzun bir dönem sistematik bir temyiz usulü bulunmamış ise de, hukuka aykırı mahkeme kararlarının düzeltilmesi mümkün görülmüş, bu inceleme klasik dönemde belli nitelikteki mahkemelerce yerine getirilmiştir⁵⁹. XIX. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da, kadı ve naiplerin kararlarına karşı denetim imkânı açık tutulmuştu. 1830 tarihli Layiha-i Filâha, bu şekil başvuruya işaret etmekte ve naiplerin kararlarına karşı kadıya başvurulabilmekteydi. Kahire'de bulunan ve önde gelen ulemanın yer aldığı Meclisü'l-İlmî, kadı kararlarına karşı yapılan başvuruları incelemekteydi. 1830 yılındaki kanunda yer verilen madde düzenlemesi aynı şekilde 1849 Ceza Kanununda da yer buldu. 1856 tarihli Kadı Kararnâmesi, üst başvuru imkânından bahsetmese de, müftü ve ulema ile iştişareyi tavsiye etmekteydi. Uygulamada, kadıların hükümleri, genellikle, mahkemelere atanan müftüler tarafından, önemli kararlar da, aynı zamanda Meclis-i Ahkâm Müftüsü veya Ulema Meclisi tarafından kontrol edilmiştir⁶⁰.

1880 yılında çıkarılan Şer'î Mahkemeler Layihasının öngördüğü kanun yolları usulü çerçevesinde, Adalet Bakanlığı yoluyla, taraflar, yerel kadı ve naiplerin kararlarına karşı Kahire Şer'îye Mahkemesine başvurabileceklerdir. Kahire ve İskenderiye

56 Y.E.E., 123/41, 29 Zilhicce 1326/10 Kanunusani 1324/23 Ocak 1909.

57 Mahmasânî, s. 254-255; Hill, s. 99, 106.

58 Mahmasânî, s. 254; Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Mahkemeleri**, İstanbul 2004, s. 305; Anderson, s. 218-222; Hill, s. 105; 1897 tarihli düzenleme için bkz. Y.E.E., 123/6, 26 Recep 1315/21 Aralık 1897 ve **el-Vekâyiü'l-Mısıriyye**, No. 61, 5 Muharrem 1315.

59 Ekrem Buğra Ekinci, **Ateş İstidâsı: İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü**, İstanbul 2001, s. 27 vd.; Peters, s. 77.

60 Peters, s. 77.

Mahkemesi kararlarına karşı Şeyhülezhher ve Büyük Müftü'ye başvurma imkânı getirilmiştir. Kadılar, davaların çözümünde mahkemelere resmî olarak atanan müftüyle istişare yapabileceklerdi. Bu yolla sorun çözüme kavuşturulamazsa, dava, fetvası bağlayıcı olan Büyük Müftü'ye sunulmak zorundaydı⁶¹.

B. Yargı Meclisleri

Mehmed Ali Paşa'nın valiliğinin başlangıcında; katl, vatana ihanet gibi önemli suçlar Kahire'de bulunan ve idarî görevlerinin yanı sıra yargı yetkisi de üstlenen Divan-ı Hıdivi (Meclis-i âlî)'de görülmekte, şer'î nitelik gösteren suçlar ise şer'î mahkemeye havale edilmektedir⁶².

1837 yılındaki Siyasetnâme ile oluşturulan 7 kişilik Şûrâ Hey'eti, divan başkanları gibi üst düzey görevlilerle ilgili idarî suçlara bakmakla yükümlü kılınmıştır. 1842'de Kahire'de kurulan Cemiyetü'l-Hakkaniye, üst düzey memurların görevleriyle ilgili davalarını ele almakta, divanların ona havale ettikleri suçlara bakmaktadır. Bir nevi ceza mahkemesi olup bir başkan ve 6 üyeden oluşmaktadır. İlk derece mahkemesi olma yanında, aynı zamanda kendisine havale edilen davalara bakan kontrol mahkemesi konumundadır⁶³. Kahire dışındaki basit suçlar, idarî görevleri de olan yerel meclisler tarafından görülmektedir⁶⁴.

1838'de İstanbul'da kurulan ve 1840 tarihli Ceza Kanunnâmesi gereğince İstanbul'da yargı yetkisi üstlenen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyenin benzeri, Meclis-i Ahkâm-ı Mısriye adıyla 1849'da Mısır'da kurulmuş olup⁶⁵, 1852'de yürürlüğe giren Kanunnâme-i Hümayun gereği temel yargı fonksiyonunu üstlenmiştir. Kanunnâme-i Hümayun ile Mısır'da taşra meclislerinin de yargı yetkisi üstlendiği görülmektedir. Kanunnâme-i Hümayun'un 3. faslının 6. maddesine göre, Mısır'da şer'î hükümlere dair maddeler şer'î hakimler tarafından, mülkî ve mali meseleler *müdir* ve diğer memurlar tarafından görülmektedir. Gerekğinde bazı konuları birlikte görmek için ortak meclis oluşturmaktadırlar.

Katl gibi davalar hem şer'î mahkemenin, hem de eş zamanlı olarak meclislerin görev alanına girebilmekteydi. Kadı hem kendi mahkemesinde bu davalara bakabiliyor, hem de müftüler meclislerde önlerine bu türden dava geldiğinde onu çözümlüyorlardı. Ölüm cezası gibi hükümlerde, kadının kararı, 1848'e kadar Cemiyetü'l-Hakkaniye, daha sonraki yıllarda ise, Meclis-i Ahkâm-ı Mısriye tarafından incelenir, sonra da hidivin onayına sunulurdu⁶⁶.

Ancak, Kanunnâme-i Hümayun'da düzenlendiği üzere, kanunda yer alan suçlar, niteliğine göre taşra meclislerinde ve merkezde Meclis-i Ahkâm-ı Mısriye'de şer' ve

61 Peters, s. 78.

62 Peters, s. 75.

63 Râfiî, s. 522, 526, 527; Altundağ, "Mehmed Ali Paşa, İA, c. 7, s. 577; Hamed, s. 82-83.

64 Peters, s. 75.

65 1849'da kurulan Meclis-i Ahkâm-ı Mısriye hemen hemen aynı işlevleri görerek, Cemiyetü'l-Hakkaniye'nin yerini aldı. Kısa aralık dışında 1889'a kadar işlevini sürdürdü. Meclisü'l-Ahkâm'da Hanefi ve Şafii iki alim üye de bulunmaktaydı (Hill, s. 99).

66 Fahmy, s. 92.

kanuna uygun olarak kadı veya naiplerin de hazır bulunmasıyla görülmektedir. Katl gibi önemli suçlarda, şer'î cihetiyle, son karar Dersaadet'te şeyhülislamlık incelemesine ve ondan sonra da padişahın onayına sunulmaktadır. Ancak bu Kanunnâme kapsamında her suçun vali onayına gittiği de belirtilmemektedir. Meclis-i Ahkâm-ı Mısıriye, bazı davalar bakımından ilk ve kesin hüküm mahkemesi, bazı davalar bakımından da kontrol mahkemesi konumundadır.

1865 yılında, Kahire ve İskenderiye'de, yerel meclisler ile Meclis-i Ahkâm-ı Mısıriye arasında bir üst yargılama yeri olarak iki İstinaf Meclisi oluşturuldu. 1871 yılında, üç üst mahkeme daha kuruldu. Aynı yıl küçük kasabalarda yerel meclislerin kurulması ile yargı piramidinin temeli daha da genişledi. Böylece, Meclis-i Ahkâm-ı Mısıriyenin en tepede yüksek mahkeme olarak görev yaparak, yerel meclisler tarafından kendisine gönderilen kararları kontrol ettiği, adeta dört aşamalı bir sistem meydana gelmiş oldu⁶⁷.

C. Konsolosluk Mahkemeleri

Osmanlı uygulamasında, yabancılara tanınan ayrıcalıklar çerçevesinde, aynı milletten olan yabancılardan davaları kendi konsolosluk mahkemelerinde, farklı milletten olan yabancılardan davaları ise davalının konsolosluk mahkemesinde görülürdü. Taraflardan biri Osmanlı, diğeri yabancı ise, artık bu karma nitelikli dava şer'î mahkeme tarafından ele alınır, duruşmada tercüman bulunurdu. Ancak Mısır'da, Dersaadet ve diğeri Osmanlı topraklarındaki uygulamanın aksine, Osmanlı tebası ile yabancılar arasındaki davalar konsoloslar marifetiyle konsolosluk mahkemesinde ele alınmaktaydı. Kısmen Batılı anlaşmaları cesaretlendirmek, kısmen de kapitalist güçlerin imtiyazları haksızca genişletmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış bu uygulama bir âdet halini almıştı. Mısır mahkemelerinin yargılama yetkisi, davalı Mısırlı ise geçerliydi. Özellikle ceza davalarında, taraflardan birisi kendi milletinden olan, yargılama yetkisi ileri sürmekteydi. Yabancıların davalı olduğu durumda ise, delil elde edilmese başta olmak üzere, davanın adil bir şekilde yürütülmesinde konsolosluklar engeller çıkarabiliyorlardı⁶⁸.

Konsolosluk Mahkemeleri, Karma Mahkemelerin ihdasından sonra da; ticaret, ahvâl-i şahsiye ve bazı cezâî meselelerde yetkili olmaya devam etti⁶⁹.

D. Ticaret Mahkemeleri

Mısır'da 1840'lı yılların ortasında kurulan Ticaret Mahkemelerinin kaynağı konusunda ittifak yoktur. Bir görüş, temeli, kapitülasyon sisteminin yansıması olarak ortaya çıkan ve ticarî uyuşmazlıklara bakan meclislerde ararken, diğeri görüş, meclislerden de önce Fransız işgalini müteakip kurulan, yerli ve yabancı üyelerden oluşan ticarî uyuşmazlıklara bakan kurullarda arar.

67 Peters, s. 75- 76.

68 İ.MTZ.(05), 21/873; İkinci, Osmanlı Mahkemeleri, s. 97-98, 300; Anderson, s. 211.

69 Mahmasânî, s. 247.

Mehmed Ali Paşa'nın emriyle 1820'li yıllardan itibaren ticarî davalara bakan özel ticaret meclisleri bulunmakta, 1830'lu yıllarda; Meclis-i Tüccar ve Meclis-i Tüccar-ı Avrupa adlı ticaret davalarına bakan iki meclis görülmektedir. 1837 tarihli Siyasetname, bu iki meclisi Hidiv Divanı'na tâbi kılmıştır. 1840'lı yıllarda Mısır'da başlayan hızlı Avrupalı nüfus artışı, artan ticarî ilişkileri beraberinde getirirken, bu mahkemelerin kuruluşuna ve yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim, 1847 ve 1850'de Kahire ve İskenderiye'de ticaret mahkemeleri kurulmuştur. 1850 tarihli ve Fransa kaynaklı Osmanlı Ticaret Kanunu bu mahkemelerde uygulanmıştır. Bu mahkemeler, karma ticaret mahkemeleriydi ve öncelikle yabancıların menfaatlerini sağlamlaştırmak üzere kurulmuşlardı. Bu bakımdan, kapitülasyon sisteminin bir parçası olarak nitelenebilirler⁷⁰.

E. Karma Mahkemeler (Mehakimü'l-Muhtelite)

Mısır'da, Osmanlı tebası ile yabancı devlet tebası arasındaki davaların konsoloslara aracılığıyla konsolosluklarda görülmesi, yönetim ve ahali ile yabancılar arasında pek çok sıkıntı ortaya çıkarmıştır. Eyaletin iktisadi hayatını zora sokmasının yanında, özellikle yabancılar tarafından valilik aleyhine açılan davalar, ileri sürülen talep ve iddialar çoğunlukla diplomasi yollarıyla takip olunmuş ve Mısır valiliği pek çok zarara uğramıştır. Bu durumu bertaraf etmeye yönelik olarak Kahire ve İskenderiye'de, Dersaadet'teki câri usule göre çalışacak iki adet karma ticaret mahkemesi kurulması kararlaştırılmıştır⁷¹.

1861 yılında, yabancıların dâhil olduğu sorunlarla ilgili olmak üzere Kahire Komisyonu oluşturuldu. Komisyon, Mısırlı başkan ile Mısırlı ve yabancı üyelerden meydana geldi. Burada, şer'î mahkeme yetkisindeki gayrimenkul davaları dışında, hukukî davalara da bakılmaktaydı. Osmanlı kanunları uygulanmakta, üst başvuru Meclis-i Ahkâm-ı Mısıriyeye yapılmaktaydı. Konsoloslukların Osmanlı tebası aleyhine işleyen yerleşik ve gayriadil yargı yetkisini kaldırma girişimi, ticaret meclisleri uygulaması ve bu son uygulamada yabancılar ve Mısırlılar arasındaki ticarî uyuşmazlıklarla birlikte diğer hukukî uyuşmazlıkların da ele alınması, Karma Mahkemelerin ön hazırlıkları olarak kabul edilebilir⁷².

Karma Mahkemeler, Nubar Paşa'nın girişimleri ve yabancı devletlerle uzun süren müzakereleri sonucu ortaya çıkmıştır⁷³. Mısır hidivi tarafından özel bir görevle Avrupa'ya gönderilen Nubar Paşa, kapitülasyonların eyaletin ekonomik durumunda ortaya çıkardığı sorunların ve zararların giderilmesi, Mısır'da 17 konsoloshane tarafından icra edilmekte olan yargı görevinin birleştirilmesi ve özellikle de hukukî işlerle iştigal etmek üzere Karma Mahkeme kurulmasıyla ilgili doğrudan görüşmeler yapmıştır. Nubar Paşa'nın görüşmelerde tek başına hareket ederek Osmanlı sefaretinin aracılığına müracaat etmemesi, Bâbîâli tarafından Mısır'ın fermanlardaki konuyla bağdaştırılamamıştır⁷⁴.

70 Goldberg, s. 193-222; Anderson, s. 211-212; Ekinci, **Osmanlı Mahkemeleri**, s. 104.

71 İ.MTZ.(05), 13/430; Râuf-Ahmed, s. 38.

72 Hill, s. 100.

73 Mahmasânî, s. 246-247; Goldberg, s. 217.

74 Râuf-Ahmed, s. 37-38;

1875 yılında kurulan bu mahkemelerin yargı yetkisi aynı statüdeki Osmanlı mahkemelerinden daha geniştir. Karma mahkemelerde uygulanmak üzere Fransa'dan etkilenecek 6 kanun hazırlandı ve 1875 yılında bu kanunlar yayınlandı⁷⁵. Buna göre, yerliler ile ecnebler arasındaki ticaret ve hukuk davalarına bakmak üzere; İskenderiye, Kahire, Zekazik veya İsmailiye'de birinci derecede üç mahkeme kurulacaktı. İdare, hatta hidiv ve hanedan üyeleri ile ecnebler arasındaki davalar da buralarda görülecekti. Mahkeme üyeleri 2'si yerli ve 3'ü yabancı olmak üzere 5 üyeden oluşacaktı. Ayrıca, ilk derece mahkeme kararlarına karşı Divan-ı İstinaf, orada bozulan davalara tekrar bakmak üzere ikinci bir Divan kurulacaktı. Divan hakimlerini Mısır hükümeti seçecekti.

İlk derece mahkemeleri ve divan mahkemelerinde üye sayısı ecnebler lehine oluştu. Karma Mahkemeler resmen 1876 yılında çalışmaya başladı. Başlangıçta 5 yıllık olarak kuruldukları halde, sonradan süreleri uzatılarak, I. Dünya Savaşının başlangıcına kadar göreve devam ettiler⁷⁶

F. Yerli Mahkemeler (Mehakimü'l-Ehliyye)

1880 yılında, Karma Mahkemeleri ve Yargı Meclislerini ıslah etmek üzere çalışma başlatıldı ve bu amaçla bir komisyon oluşturuldu. Karma Mahkemelerin yargı yetkisinin genişletilmesi, İngiltere tarafından Fransa'nın etkisini artıracaklığı düşüncesiyle olumlu karşılanmayıp, Kadri Paşa tarafından hazırlanan İslam hukukuna dayalı kanun da hükümet tarafından yürürlüğe konmayınca, bu mahkemeler temel alınarak 1881 yılında yapılan bir düzenlemeyle Mehakimü'l-Ehliyye kuruldu. Bunu 1883 yılındaki diğer bir düzenleme izledi. Bu düzenlemelere rağmen, mahkemelerin resmen açılması ve çalışmaya başlaması Mart 1884'te gerçekleşti. Bundan sonra eyaletin genel görevli mahkemesi olacak olan Karma Mahkemeler iki dereceli olarak oluşturuldu. Kahire, İskenderiye, Mansura, Tanta ve Banha'da ilk derece mahkemeleri açıldı. Üst dereceli mahkeme Kahire'de bulunmaktaydı. Bu mahkemelerin kurulmasıyla, köy ve idarî merkezlerdeki yerel meclisler kapatıldı⁷⁷.

Sonuç

Mısır'da uzun yıllardır devam eden siyasî ve idarî istikrarsızlık hukukî yapıyı da etkilemiş, XIX. yüzyıla birlikte, diğer alanlarda olduğu gibi hukukî sahada da ıslahat zorunlu hale gelmiştir. Diğer yandan, Batı'ya yönelme sonucu, modernite; fikrî, felsefî, iktisadî ve hukukî boyutlarıyla Mısır'ın da dahil olduğu Osmanlı coğrafyasına tesir etmeye başlamıştır. Sahip olduğu stratejik konum da Mısır'ın gelişmelerden fazlasıyla etkilenmesinde önemli rol oynamıştır. Esas olarak, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Mısır'da görülmeye başlanan hukukî ıslahatların, bir kısmı; sosyal ve iktisadi değişikliklere uygun olarak hukukî düzenleme yapma ihtiyacından, bir kısmı; bu ihtiyaçları göz önüne alarak Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı da içine alan topraklarda Tanzimat Fermanını uygulamak istemesinden, diğer bir kısmı da; Batılı devletlerin

75 Mahmasânî, s. 247; İ.MTZ.(05), 21/873; Ekinci, Osmanlı Mahkemeleri, s. 301-303.

76 Râuf-Ahmed, s. 38.

77 Mahmasânî, s. 248; Hill, s. 103-105.

ticari ve siyasî menfaatlerinin gereği olarak kendi hukuklarını uygulamak için baskı yapmalarından kaynaklanmıştır.

Bilindiği üzere, kural olarak halifenin vekili olarak eyalet üzerinde hukukî ve fiilî açıdan iktidar, yani, emir verme, kural koyma ve yürütme yetkisi eyaletin başındaki vali veya hidive aittir. Kural koymak ve bunları yürütme yetkisinin kapsamı da hukuken, vali veya hidivlere verilen imtiyaz fermanları ile çizilmiştir. Bununla birlikte, imtiyaz fermanları ile kendilerine tanınan iktidar yetkisi genişletilen valiler, bu yetkilerini, yani eyalet üzerindeki iktidarı, özellikle İsmail Paşa'dan sonra, borçlar ödenemez duruma gelmesiyle birlikte eyalet işlerine karışan yabancılarla paylaşmak durumunda kalmışlardır. Esasında, imtiyaz fermanları ile hidivlere tanınan özerklik, hidivlerin kişisel yaklaşımlarının da etkisiyle, eyalet yerine yabancılar lehine menfaate zemin hazırlamıştır. Hukuken olmasa da fiilen İngiltere ve Fransa ile paylaşılan iktidar; zamanla kanun koyuculukta, hükümet işlerinin yürütülmesinde ve adlî teşkilatta Batılıların yararına düzenlemeler yapılmasını beraberinde getirmiştir.

İslahatla birlikte, eyalette, geleneksel hukukla, Batı etkisinde/dayatmasında gelişen ikili bir hukuk sistemi oluşmuştur. Ancak, kısa süre sonra, eyaletin içerisinde bulunduğu borç yükünün de etkisiyle, Batılılar malî ve siyasî baskılarını arttırmışlardır. Bu kapsamda, kendi menfaatlerine uygun kuralların ve mahkemelerin oluşturulmasını sağlamışlardır. Avrupa'dan iktibas edilen yeni kanunlar ve bunların uygulandığı mahkemeler dolayısıyla geleneksel hukuk olan şer'î hukukun alanı daralmıştır. Bu daralma sonucunda, şer'î mahkemeler, hukukun belli alanında hüküm vermek zorunda kalmışlardır. Sonuçta, yerli inisiyatifle yola çıkılan hukukî ıslahattan, zamanla, Batı etkisi ve dayatmasıyla gerçekleşen hukukî modernleşmeye varılmıştır.

Mısır, idarî yapılanmadaki bazı yeniliklere Osmanlı Devleti'nden daha önce başlamış gözükmektedir. Bununla birlikte, artan Batı baskısıyla olsa gerek, merkezî ve iç dinamikler, Mısır'da, Osmanlı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye örneğini veya Kadri Paşa tarafından hazırlanan geleneksel hukuka dayanan yerli kanunları yürürlüğe koymada muvaffak olamamışlardır.